

СЕМАНТИКА І ПАРАДИГМАТИКА ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ РОЗРЯДІВ ІМЕННИКІВ

А.О.Колесников

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський інститут водного транспорту)

В статтє устанавлюваеця четкая взаимосвязь между принадлежностью существительного к лексико-грамматическому разряду и его парадигматикой, неотъемлемой частью которой является семантика. Исчисляемые существительные классифицируются на семантико-парадигматические типы.

The author reveals correlations between the lexico-grammatical class membership of the noun and its paradigmatic features with semantics as its integral part and suggests a semantico-paradigmatic classification of countable nouns.

Лексико-граматичні розряди у вітчизняній граматиці називають семантико-граматичними (1), лексико-граматичними категоріями (2) розрядами (3; 4; 5) чи групами (6), розрядами за значенням (7), семантичними розрядами (8). При розгляді іменників та прикметників поняття ЛГР досить активно застосовується, а по відношенню до інших повнозначних частин мови його зазвичай уникають. Іноді його перекидають, наприклад, серед «семантико-граматичних груп» іменників називають аббревіатури та незмінювані слова (6). Численні класифікації ЛГР українських іменників характеризуються неузгодженістю. Недостатньо описана ієрархія розрядів, їх взаємозв'язок. Пропонуються різні протиставлення і назви в системі розрядів. У деяких граматиках в одному розряді поєднується те, що в інших розрізняється, як-от: «збірно-речовинні іменники» (1). Збірність часто ототожнюють із сукупністю і зараховують до збірних іменників речовинні типу *горох, квасоля, рис* (1). Абстрактними називають такі конкретні, як *метр, літр, відмінок, категорія* (9). Один і той же іменник може наводитися як приклад різних розрядів (*виноградник, волосся, солодоці* та ін.), або такі слова ігнорують. Хибним, на нашу думку, є протиставлення конкретних і абстрактних іменників як базове у системі ЛГР, і це далеко не весь перелік недоліків існуючих класифікацій, в результаті аналізу яких не постає цілісного, системного, переконливого та несуперечливого уявлення про ЛГР.

ЛГР іменників пов'язані із вираженням роду, числа та відмінка, але визначальну роль має взаємодія розрядів з категорією числа, яка характеризується значною кількістю поглядів на її структуру, семантику, парадигматику.

Приймаючи положення про спрямованість семантики числа на відображення кількості, яка виражається в грамах однини (один) і множини (багато), не можна не погодитися з тим, що форма числа не завжди тотожна відповідному значенню. По-перше, поняття, які не рахуються, все одно звичайно позначаються іменниками, що мають форми числа, в яких відсутнє числове значення (*молоко, вершки*). По-друге, навіть обчислювані і корелятивні за числом іменники, не завжди передають відповідною формою граматики необхідне значення, наприклад: *Риба живе/ Риби живуть у воді* (узагальнене значення); *У двох машин зламався двигун/ зламалися двигуни* (дистрибутивне значення); зустрівши одну особу – *Ось і гості прийшли* (емоційно-ситуативне значення). Спостерігаються й такі вторинні значення форм множини обчислюваних та необчислюваних іменників, як «парна множина» (*очі, руки* – одна пара), просторове значення (*сніги, води*), видове чи сортове значення (*вина, жири*), значення інтенсивності та тривалості (*болі, дощі*), які не зовсім відповідають категоріальному значенню.

Проте все ж таки формує категорію опозиція «один/ багато», оскільки всі обчислювані іменники можуть виступати з цими значеннями (чи з одним із них), до того ж вторинні значення форм числа пов'язані з основним і можуть містити відповідні його компоненти у своєму складі: для множини компонент «багато» наявний у значеннях, наприклад, сортності, інтенсивності, просторовості та тривалості (10).

Всі іменники щодо категорії числа поділяються на два ЛГР – обчислювані та необчислювані, які є вершинними в ієрархічній системі розрядів. Обчислюваність – це не абсолютна і постійна характеристика лексеми, котра зумовлює її вживання в усіх контекстах, а властивість слова позначати предмет (поняття), який може бути порахований, що виявляється незалежно від морфологічної форми у здатності виражати кількість, зокрема, сполучаючись з числівниками.

Суттєвим для опису ЛГР є урахування взаємодії семантичної числової ознаки іменників (обчислюваності/ необчислюваності) та формальної (змінюваності за числом/ одининності-множинності/ незмінюваності). До речі, і дефектність числової парадигми, і саму обчислюваність доцільно розглядати

як явища градуальні (11).

Істотний вплив на обчислюваність і парадигматику має словотвірний фактор. Лексико-граматичні внутрішньоіменникові значення мають суфікси сингулярності (*горошина, горошинка*), збірності (*професура, студентство*), речовинності (*свинина*). Ці засоби впливають на число безпосередньо, формуючи розряди, але є й інші словотвірно-граматичні засоби, що не мають статусу ЛГР.

Насамперед обчислюваність і комплектність числової парадигми пов'язані з явищем морфемного словотворення. Наприклад, з одного боку, похідні *дітки, дітиська, дітоньки, дітлахи; оченята, оченятка, оченьки* – множинні на відміну від непохідних відповідників. З іншого боку, за допомогою приєднання демінутивного суфікса до деяких речовинних іменників похідні переводяться до класу обчислюваних і парадигматично комплектних (*хліб – хлібці, сир – сирки, ковбаса – ковбаски, шоколад – шоколадки*). Ці параметри можуть змінюватися й при неморфемному словотворенні. Наприклад, якщо слово *аудиторія*, що має сему 'місце', використовується для називання людей, воно може ставати необчислюваним (*студентська аудиторія різних університетів*).

Лінгвісти (12; 13) зазначають, що на функціонування форм числа впливає багато чинників: денотативні (напр., кількість позначуваного, дискретність, однорідність, комплексність), когнітивні (напр., концептуалізація позначуваного), а також комунікативні, суб'єктивно-модальні та синтаксичні. Мовець може зумисне змінювати позначення кількісних, референційних та ін. характеристик для досягнення певного ефекту впливу, суб'єктивізації смислів, експресивного самовираження (12). Це пояснює те, що навіть в обчислюваних іменників форми числа часто не виражають значення кількості.

На нашу думку, необхідно чітко розрізнити вплив різних чинників на форми іменників та обчислюваність. Наприклад, на форму множинних обчислюваних іменників за усталеними поглядами впливає семантика парноскладеності предмета (*сани, ножиці*), ознака «об'єкт має помітні однорідні й функціонально значущі частини» (*ножиці*), ознака «функціональна суміжність з парними частинами тіла» (*окуляри, штани*), «рухливість частин» (*плоскогубці*). Проте «когнітивна мотивація на різних ділянках лексики виявляється з різною силою», а деякі імена не мають «будь-якої семантичної мотивації, принаймні на синхронному рівні» (11, 129). До того ж, така семантика не завжди об'єктивна, а пояснюється особливостями концептуалізації, тим, як бачать носії мови предмет, або які його ознаки фокусуються увагою мовців, чи фактором запозиченості, етимологією тощо, наприклад, числова відмінність слів *терези* і *кантар*, *безмін* певним чином зумовлена реальними відмінностями предметів; у словах *граблі* і *гребінь*, *вила* і *виделка*, *ножиці* та *пінцет* – фокусуванням різних ознак схожих за будовою предметів; у парах слів *годинник/часи* (рос.), *трати/решетка* (рос.) – відмінністю у концептуалізації предмета носіями різних мов.

За допомогою семантичної мотивації не можна пояснити усіх випадків некомплектності (*сметана/вершки, Київ/Суми*). Особливо це стосується необчислюваних іменників. «Найбільшу критику теорія семантичної вмотивованості викликає при намаганні пояснити причини вибору форми множини у необчислюваних множинних іменників» типу *поміі, дріжджі* (11, 338).

Щодо обчислюваних іменників, то на форми числа парадигматично некомплектних (морфологічно недостатніх) одиниць більшою мірою впливають денотативні та когнітивні ознаки, а що стосується вибору форм корелятивних іменників, коли вони не виражають числових значень, то його зумовлюють синтаксичні, суб'єктивно-модальні та комунікативні чинники. Проте не усі некомплектні обчислювані є морфологічно недостатніми. Не є ними, наприклад, оніми, в яких важко пояснити вибір форми.

На протигагу семантичній умотивованості числового оформлення, **мотивація обчислюваності більш граматично значуща й закономірна**.

На обчислюваність іменника, крім об'єктивних факторів, впливає й те, як носії мови розуміють референт: як такий, що можна поррахувати, чи ні. Але вичерпних відповідей на питання: від чого це залежить, як людина концептуалізує позначуваний фрагмент дійсності, чи видається їй можливим і необхідним рахувати позначувані об'єкти у науці поки немає. Проте очевидно, що концептуалізація безпосередньо впливає на обчислюваність, яка часто «зумовлена не стільки матеріальними властивостями об'єкта, скільки тим, як людина сприймає цей об'єкт» (11, 36).

Те, що референтні характеристики не завжди послідовно визначають обчислюваність, доводить й зіставлення слів *боби* і *горох*, які денотативно схожі, але *біб* – це обчислюваний іменник, а *горох* – необчислюваний речовинний.

Будь-що може концептуалізуватися як раховане і нераховане. Конкретний предмет може мислитися абстраговано від кількості, а дія може рахуватися. Обчислювані об'єкти мають просторові чи часові межі, а необчислювані або їх не мають, або вони знаходяться поза полем зору мовця чи не важливі для нього.

Зв'язок між ЛГР належністю, парадигматикою та семантикою розглянемо на прикладі деяких лексико-граматичних груп типово обчислюваних іменників.

Семантичним центром **обчислюваних** є одиниці, що позначають окремі (прості) об'єкти та предмети

(*учень, зошит*), які можуть існувати як в одному, так і в кількох екземплярах. Але відомо й те, що, з одного боку, рахувати можна не лише окремі матеріальні предмети, але й часові відрізки, сукупності, дії, а з іншого боку, не рахуються деякі матеріальні предмети, тому що звичайно **не виникає ситуацій**, коли їх треба було б рахувати. Останнє стосується назв предметів, що є унікальними, існують в одному екземплярі, іменників, що призначені для звернення до однієї особи (*сонце, горизонт, сер, мадам, міс*). Наприклад, гіперонім *місяць* є обчислюваним іменником (*два місяці*), гіпонім же *листопад* за денотатом обчислюваний, але звичайно не виникає необхідності його рахувати. Такі іменники обчислювані, але з погляду значення і форми вони є «функціонально одиницями», хоча цю «однинність» вони можуть і втрачати (*місяці Сатурна, сонця планетарних систем*).

Є обчислювані, в яких **множинна похідна форма** накладає обмеження не лише на форму, але й на значення однини, а через це й на деякі форми та значення множини. Слова *дітлахи, дітки, дітиська* є множинними, але специфічно. За наявності синтагматичних форм множини (*п'ятеро дітлахів, три пари оченят*), небажаним є сполучення їх з числівниками *21, 31* та ін., бо для вираження цих значень має бути використана форма однини (порівняймо з морфологічно недостатніми множинними, які у подібних контекстах виступають у морфологічній формі множини, напр.: *одні штани*). Ці множинні іменники мають значення тільки множини, але, як бачимо, не всі. Форми однини в них відсутні з морфологічних причин, тоді як з семантичного погляду вони припустимі.

Рахованими є також **парні іменники**, які можуть виступати для обліку пар та окремих об'єктів, що складають пару (*руки, дужки, шкарпетки*). Для них первинним виступає значення «пара», оскільки не можна пояснити, що таке *рука* чи *чобіт* не згадуючи про пару. Що стосується органів *очі, ноги* – це не просто пара, а особливий цілісний об'єкт з власними характеристиками пор.: *очі* = орган зору, натомість *око* – це частина парного органу. З парними схожі й назви наборів (*колеса, клавіші, близнюки* та ін.). «Парні» та «набори» не є некомплектними, але вони виявляють у своєму функціонуванні лакунарність у бік множинності. Очевидно, що така «функціональна множинність» діахронічно має потенцію до переходу у справжню, порівняймо: *батьки* (множинний) і *батько* (функціонально одиниця) *окуляри* (множинний) і *окуляр, ланки* (множинний) і *дужки*. Цей процес можна пояснити, наприклад, *дужки* – парний іменник (знак, що складається з двох відносно самостійних простих частин), а *ланки* – множинний, бо незважаючи на те, що це схожий знак, кожна з його функціонально значущих частин є складною. Порівняння з російською мовою (*кавычки*) викликає думку про специфіку концептуалізації, або про небажану омонімію в українській мові як причину множинності лапок.

Формальнопарадигматичною ознакою обчислюваних є переважна змінюваність за числом, пов'язана з вираженням кількісних значень. Але серед них є множинні (*штани*), незмінювані (*таксі*) та такі, що можна назвати одиницями (*Київ*). Множинні та незмінювані (морфологічно недостатні) загальні назви мають синтагматичну парадигматику числа – вільно і регулярно сполучаються з числівниками та виступають в інших контекстах, виражаючи кількість. Власні ж назви, які також можуть бути множинними та незмінюваними, виступають з типовим значенням однини, оскільки є індивідуальними назвами об'єктів: *Одеса, Чернівці, Токіо*. Деякі оніми можуть виступати у значенні і формах множини (*дві Тетяни*), тому їх однинність, на нашу думку, не має статусу некомплектності, а характеризується функціональною лакунарністю. Проте «функціональна однинність» онімів сильніша від «множинності» парних та «однинності» унікальних іменників і знаходиться ближче до некомплектності, оскільки підкріплена семантикою ЛПР. Однинність онімів є семантично орієнтованою. *Суми* – семантично функціонально одиниця іменник, незважаючи на його формальну множинність. У функціонально множинних іменниках (напр., *тапочки*) таких протиріч не виникає.

Серед обчислюваних є й такі іменники, що можуть змінювати свої семантичні та парадигматичні характеристики залежно від **концептуалізації**, наприклад, *нитки, шнурки*. Одна довга нитка, намотана на котушку, позначена множиною формою – *нитки*, оскільки, по-перше, з погляду користувача, котушка містить кілька відрізків, кожен із яких називається *ниткою*, по-друге, нитки можна сприймати як матеріал. Таким чином, це поняття може мислитися як необчислювана речовина, матеріал, іноді з синонімією форм (*шити ниткою/ нитками*) чи як обчислюваний іменник, коли фокусується такий семантичний складник, як «відрізок». Деякі іменники, пов'язані з семантикою лінії, території (*кордон, межа, слід, контур, горизонт*), в різних просторових значеннях можуть змінювати парадигматику і переходити з класу обчислюваних до необчислюваних, або характеризуватися функціональною лакунарністю. *Кордон* може мислитися як лінія-відрізок, що розділяє дві території (*кордон між Україною і Росією*), (*наш кордон (кордони) з Польщею*) і як замкнута лінія, що відділяє якусь територію від іншого простору (*кордони України*). Тут замкнута лінія може концептуалізуватися як кілька відрізків, що долучаються одне до одного, що пояснює форму множини. У слова *берег* буде різна граматична поведінка залежно від значення: *берег ріки* (2 *береги* – *лівий і правий* – парна інтерпретація); *берег океану, острова* (може виявляти «унікальне» значення числа); *береги книги* (функціонально множинний іменник). Слово *слід* може реалізуватися в уяві як один відбиток –

обчислюваний корелятивний (*слід чобота*), кілька відбитків чи одна лінія (*сліди (слід) вовка*), кілька ліній чи одна лінія (*сліди (слід) від саней*).

Отже, навіть для дискретних об'єктів протилежні форми числа можуть ставати забороненими чи небажаними, і основними причинами цьому є значення унікальності та індивідуальності для одинних і множинних зі значенням однини (як у онімів), множинність же обчислюваних зумовлена здебільшого морфологічними причинами, хоча функціональна множинність пов'язана також з семантикою парності. Неабияке значення для розрядної семантики і парадигматики має й концептуалізація.

Тож, в обчислюваних іменників можна виділити такі вихідні семантико-парадигматичні типи:

Перший тип (центральный) – це звичайні корелятивні іменники (*студент, олівець*), до яких належать і деякі назви дій (*стрибок*) та часових відрізків (*день*) тощо.

Другий і третій типи – незмінювані (*таксі, ательє*) та множинні (*штани, ножиці*) парадигматично некомплектні та морфологічно недостатні (формально некорелятивні, але семантично корелятивні), що мають синтагматичну парадигматику.

Четвертий тип – парадигматично комплектні, але функціонально множинні, що пов'язано з семантикою парності (*тапочки, шкарпетки*).

П'ятий тип – оніми, що є семантично і формально функціонально одинними (*Київ, Оксана*).

Шостий тип – загальні назви, які є семантично, формально і функціонально одинними (*жовтень, сер*).

Сьомий тип – оніми, що є формально множинними, але семантично функціонально одинні (*Чернівці*).

Восьмий тип – оніми, що є формально незмінюваними, але семантично функціонально одинні (*Торонто*).

Дев'ятий тип – формально і семантично множинні (*оченята*).

Як бачимо, належність іменників до ЛГР не можна розглядати у відриві від їх граматично значущої семантики і парадигматики. Семантика, як і формальні чинники, впливає і на обчислюваність, і на парадигматику.

Відсутність усталеної чіткої системи ЛГР ми пояснюємо тим, що, по-перше, увага при їх розгляді не фокусувалася на граматиці (парадигматиці) розрядів, а постійно переходила на лексичні їх ознаки; по-друге, якщо парадигматика і розглядалася, то звичайно як монолатеральне явище. Використання ж як методичного прийому (14) фокусування уваги на парадигматиці слів як системі не лише форм, але й значень, та утримання фокусу уваги у парадигматиці на семантичному її боці дасть змогу побудувати чітку і несуперечливу класифікацію ЛГР. Крім того, при описі семантики ЛГР іменників треба враховувати градуальність обчислюваності, когнітивні аспекти семантики, взаємодію розрядів, їх омонімію; а описуючи парадигматику, варто пам'ятати, що некомплектність/ лакунарність (що іноді важко диференціювати) також градуальна, та враховувати синтагматичну парадигматику.

1. Плющ М.Я. Грамматика української мови: У 2 ч. – К., 2005. – Ч. 1.
2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972. – Ч. I.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2004.
4. Сучасна українська літературна мова /А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін. – К., 2002.
5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
6. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Грамматика української мови. Морфологія: Підручник. – К., 1993.
7. Ющук І.П. Українська мова. – К., 2004.
8. Пономарів О.Д. Сучасна українська мова. – К., 1997.
9. Сучасна українська мова: Довідник /Л.Ю.Шевченко, В.В.Різун, Ю.В.Лисенко. – К., 1996.
10. Перцов Н.В. Инварианты в русском словоизменении. – М., 2001.
11. Ляшевская О.Н. Семантика русского числа. – М., 2004.
12. Красильникова Е.В. Имя существительное в русской разговорной речи: Функциональный аспект. – М., 1990.
13. Красильникова Е.В. Семантика и функции форм числа имен существительных в разных типах речи // Грамматические исследования: Функционально-стилистический аспект. – М., 1989.
14. Колесников А.А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка. – К., 1988.